

ИМПЕРИИ, ГРАНИЦИ, ПОЛИТИКИ (XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК)

EMPIRES, BORDERS, POLICIES

(NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY)

Proceedings of an International Conference
Sofia University “St Kliment Ohridski”
27th – 28th February 2015

Edited by
Plamen Mitev, Vania Racheva

ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

SOFIA • 2016

ИМПЕРИИ, ГРАНИЦИ, ПОЛИТИКИ

(XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК)

Сборник с материали от Международна научна конференция
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
27 и 28 февруари 2015 г.

Съставителство и научна редакция
Пламен Митев и Ваня Рачева

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

СОФИЯ • 2016

Тази книга се издава по проект на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“, програма „Регионални изследвания“, и с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

Сборникът се посвещава на 145-ата годишнина от издаването на фермана за Българската екзархия.

На корицата: Heinrich Kiepert, Ethnographische Übersicht des Europäischen Orients: Zsgst. von H. Kiepert, Berlin im Mai 1876.

- © 2016 Пламен Митев – съставител, научна редакция, предговор
- © 2016 Ваня Рачева – съставител, научна редакция, предговор
- © 2016 Борислав Кьосев – художник на корицата
- © 2016 Андрей Л. Шемякин, Благовест Нягулов, Ваня Рачева, Веселин Янчев, Димитър Григоров, Иван Първев, Ирина Ф. Макарова, Людмила В. Кузьмичева, Милош Жагодић, Момир Самарцић, Ненад Макуљевић, Ольга А. Дубовик, Пенчо Д. Пенчев, Пламен Митев
- © 2016 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-4209-0

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор <i>Пламен Митев, Ваня Рачева</i>	9
Introduction <i>Plamen Mitev, Vania Racheva</i>	13
Генерал-фелдмаршал Михаил Кутузов и българитеа <i>Пламен Митев</i>	17
Османската империя и българският стопански национализъм през третата четвърт на XIX век <i>Пенчо Д. Пенчев</i>	43
„Българските граници“ в контекста на Кримската война <i>Пламен Митев</i>	57
Турецкие административные реформы как новый императив балканской политики России на рубеже 60 – 70-х гг. XIX в. <i>Ирина Феликсовна Макарова</i>	63
Колонизациони процеси у Европској Турској 60-тих и 70-тих година 19. века и Кнежевина Србија <i>Милош Јагодић</i>	77
Российские диаспоры Дунайского вилайета <i>Ирина Феликсовна Макарова</i>	89
Природни граници или граници на природата. Географският фактор в балканската политика на Виена и Санкт Петербург (1804 – 1878) <i>Иван Първев</i>	129
Дефинисање стратешких циљева Аустро-Угарске на Балкану у пролеће 1878. и питање територијалног проширења Србије <i>Момир Самарџић</i>	139
Политики на границата: 1877 – 1878 <i>Ваня Рачева</i>	157
„Царь Дамян“ и освобожденная граница <i>Димитр Григоров</i>	193

Добруджа като граница и границата в Добруджа <i>Благовест Нягулов</i>	197
Българската армия в политиката на Руската империя 1878 – 1886 г. <i>Веселин Янчев</i>	235
Проект турско-българского дуализма Стефана Стамболова: фикция, реалност, политическа стратегия <i>Олга Анатольевна Дубовик</i>	267
Внутренние границы Османской империи и предпосылки модернизации в Болгарии и Сербии <i>Андрей Леонидович Шемякин</i>	287
Успоставяне граница и промена визуелне културе на Балкану у XIX веку <i>Ненад Макуљевић</i>	299
Проблема стабилизации межбалканских отношений в российской имперской политике в первом десятилетии XX века <i>Людмила Васильевна Кузьмичева</i>	309
Университетская болгаристика в России: традиции и проблемы современности <i>Олга Анатольевна Дубовик</i>	323
Авторите	339
The Authors	341

„БЪЛГАРСКИТЕ ГРАНИЦИ“ В КОНТЕКСТА НА КРИМСКАТА ВОЙНА

Пламен Митев

В темата за „българските граници“ в контекста на Кримската война (1853 – 1856) могат да се открият различни аспекти и съдържателни акценти. Без претенции за изчерпателност и без амбиции да представя нещо свършено ново, ще разгледам три от възможните смислови употреби на *границата* / *границите* като историческо понятие, осветляващо съдбата на българите в годините на Кримската война, а именно: хронологически граници, териториално-политически граници и цивилизационни граници.

1. Първата, *хронологическата употреба*, произтича от мястото, което се отрежда на Кримската война като знакова граница в хронологията на Българското възраждане. И най-беглият преглед на изписаното за хронологическите граници и вътрешната периодизация на възрожденската епоха би показал, че сред специалистите от различни поколения и от различни историографски школи съществува единомислие в оценките за значението и ролята на войната от 1853 – 1856 г. Неслучайно водещите процеси в целия спектър на социално-икономическото, културното и политическото развитие на българското възрожденско общество се представят и разглеждат като елементи на дихотомията „преди“ и „след“ Кримската война¹. Достатъчно е да си припомним как реконструираме например просветното или църковното движение, освободителните борби или пък политическата еманципация на подвластното християнско население в балканските провинции на Османската империя. И в научната, и в популярната книжнина широка употреба е придобила матрицата, според която промените, настъпващи в живота на българите, независимо кога са наченали те – било през XVIII в., било през първата половина на XIX в., протичат до Кримската война забавено, а постигнатите резултати са скромни и незна-

¹ История на България в четиринадесет тома. Т. V. Българско възраждане XVIII – средата на XIX в. Отг. ред. Н. Тодоров. София: Изд. на БАН, 1985; Генчев, Н. Българско Възраждане. София: Изток Запад, 2010, с. 15; Стоянов, Ив. История на Българското възраждане. Велико Търново: Абагар, 1999, с. 45; Бонева, В. Възраждане: България и българите в преход към Новото време. (Академичен обзор). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2005, 14–15; Косев, К. Кратка история на Българското възраждане. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001 и др.

чителни. Избухналият през 1853 г. конфликт между Русия и Турция, прераснал в Европейска война, с всичките ѝ съпътстващи екстремности, спира временно започналите процеси и движения, които непосредствено след подписването на Парижкия мирен договор тръгват с нова сила, при това с ускорени темпове и с много по-голям обхват, за да достигнат своята пълна зрялост през 60-те и 70-те години на XIX в.

През последните пет-шест десетилетия така описаната схема се е превърнала в своеобразна мантра за родната историография, в което по същество няма нищо укоризнено, ако тя можеше да бъде и фактологически добре обоснована. Веднага ще направя и едно уточнение – не оспорвам тезата, че Кримската война е маркер, отвъд който възрожденските процеси достигат своята зрялост. Моето съмнение произтича от презумпцията, че ако горепосочените твърдения за Българското възраждане „до“ и „след“ Кримската война се възприемат като неоспорими, би трябвало да допуснем, че през времето на самата война, а и на прелюдията към нея, българското общество попада в някакъв своеобразен „стопкадър“. Изминават три години на покой, на изчакване, на „снишаване“ и изведнъж, след края на войната съдържаната и натрупвана социална енергия се отприщва и всички възрожденски процеси получават нужния им тласък, за да достигнат своята кулминация. Единствената сфера, за която тази схема е невалидна според досегашните проучвания, е стопанската активност на българите и аргументите за подобно „отклонение“ от „нормата“ се търсят в откритите се покрай войната възможности за разрастване на производството, на търговията и на предприемачеството с оглед подсигуриране на съюзническите армии с необходимите им селскостопански и занаятчийски артикули.

Отчитайки болезнената склонност на професионалната ни гилдия непрекъснато да пренаписваме историята си, лесно да отричаме направеното преди нас, да се вплитаме в непрекъснати и в повечето случаи безсмислени препирни за дребни детайли, да се впускаме в „пунически“ битки помежду си, делейки се на „наши“ и „ваши“, на „млади“ и „стари“, на „консерватори“ и на „либерали“, та на фона на тази мила наша, родна картинка, странно, аз бих казал смущаващо дори е, че ако за началната и горната граница на националното ни Възраждане, както и за броя и продължителността на подпериодите на възрожденската епоха до 1853 г. и след 1856 г. се водят сериозни спорове, които, прочее, не стихват и до ден днешен, то спрямо мястото на Кримската война като разделителна линия в доосвободенската ни история, разночетие и инакомислие липсват. Доколко основателни и документално подкрепени са обаче досегашните тълкувания за значението на войната от 1853 – 1856 г.?

Без да навлизам във фактологическите подробности, ще открия само няколко конкретни шриxa. От включените в научно обръщение данни е видно например, че заради войната не е закрито нито едно българско училище. Точно обратното. Броят на взаимните и класните училища продължава да расте и през 1855 г., в разгара на бойните действия, в днешните български земи са функционирали 583 училища. Свидетелства от Плевен, Хасково, Търновско, Добричко, Старозагорско, Видинско и от редица други селища и райони показват, че местните първенци и даскали не чакат войната да свърши, а продължават да полагат необходимите

грижи и усилия за поддържане на вече съществуващата училищна мрежа, без да се съобразяват с развоя на бойните действия край Дунав и в Крим.

Сходна е ситуацията и на полето на черковното движение. От една страна, тук и там по епархиите, конфликтите между българи и фанариоти не стихват, както е случаят с Охридския митрополит Дионисий (1847 – 1858) през есента на 1853 г. или пък с Врачанския Доротей (1852 – 1860) през 1854 и 1855 г. От друга страна, ръководният център в Цариград, начело с Александър Екзарх (1810/1812 – 1891) и Никола Сапунов (неизв. – 1861) засилва своето влияние и съсредоточава вниманието си към по-нататъшно реализиране на начертаната от Неофит Бозвели (1785 – 1848) програма. Показателни в това отношение са акциите за набирание на дарения за българската църква „Св. Стефан“ през 1854 г., редовното издаване на „Цариградски вестник“, съдействието за отпечатване на български книги и за увеличаване броя на техните спомоществатели, опитите за привличане на вниманието на Високата порта към българските проблеми чрез мемоари до великите везири Мустафа Решид паша (1800 – 1858) и Мехмед Емин Али паша (1815 – 1871) и т.н.

Що се отнася до стопанската активност пък, тук могат да се посочат множество примери затова, че войната не стимулира, а забавя или затруднява предприемаческата инициатива на българите. Документите от епохата изобилстват със свидетелства за поскъпването на редица стоки; за масовите реквизиции; за значителното разширяване на задължителните държавни доставки, осъществявани на монополно ниски цени; за изчезването на дребните монети от пазарите; за затрудняване на алъш-вериша на нашите производители за сметка на вноса на големи количества фабрични произведения от Франция и т.н.

В същата посока на опровергаване на наложилите се в литературата представи за Кримската война като важна хронологическа граница във възрожденската ни история, могат да се изброят и други аргументи. Крайният извод, към който ме навеждат всички тези примери е, че ако ни е нужна, една макар и условна времева граница за открояване на началото на завършващия (на зрелия) етап на Българското възраждане, то това не е самата война, а резултатите и последиците от нея. И ако трябва да се коригира общоприетата досега периодизация на възрожденската епоха, то за мен лично естествената, безспорната, разпознаваемата хронологическа граница в доосвободенската ни история е Хатихумаюнът от 18 февруари 1856 г.

2. Вторият аспект на темата за българските граници в контекста на Кримската война се отнася до класическата *географско-политическа употреба* на понятието „граници“. Отколешна традиция в родната историопис е, когато иде реч за географските граници на възрожденските българи, да се прилагат два различни, но свързани и взаимнодопълващи се подхода. При единия подход „българското“ се затваря в днешните ни държавни граници, а при втория подход българското землище се разширява до исторически сложилите се през XIX в. етнически граници на българския милет, които са най-лесно разпознаваеми и официално легитимирани чрез диоцеза на Българската екзархия, очертан във фермана на Абдул Азис (1861 – 1876) от 27 февруари 1870 г. Ако се опитаме безпристрастно и без

излишен патриотарски плам да анализираме изписаното и изговореното за съдбата на подвластното на падишаха християнско население през последните две столетия на османското иго, лесно ще установим, че и двата подхода към географските граници, в които мислим възрожденските българи, българските земи, българския политически въпрос, българското стопанство и всичко българско, страдат от редица условности и предпоставености. И за да не бъде голословен, ще дам само два примера. Ако приемем фермана за Екзархията за коректен при очертаване на българските етнически граници, къде ще поставим тогава българските общности в Цариград и Смирна, или пък пръснатите по различни причини и при различни обстоятелства наши сънародници тук и там из Анадола и в други имперски градове и провинции? Все в същия контекст не по-малък проблем при изясняване на българските граници възниква със зоните с компактно мюсюлманско, гръцко или влашко население, които изпъстрят пространството, за което претендираме да бъде българско.

Очевидно аршинът, с който измерваме и очертаваме националните граници, е сбъркан или поне не е прецизен, и една от възможните посоки за компенсиране на съществуващите трудности, аз лично виждам в коректното реконструиране на процеса на формиране на представите за обхвата на българското национално пространство във всяка една отделна фаза от историческото ни развитие. Кримската война ни предлага любопитен в това отношение материал за размисъл. Автентичните свидетелства, с които разполагаме днес, са оскъдни и фрагментарни, но и от малкото данни е видно, че в навечерието и по време на Кримската война по-активните в политическо отношение възрожденски дейци нямат ясни и аргументирани позиции за точните граници, в които претендират или поне се надяват да се възстанови българската държавност.

Прочее, подобна мъглявост относно геополитическите граници на българите в средата на XIX в. откриваме и в документацията на правителствените и на дипломатическите кръгове на самите воюващи страни, въпреки че покрай предходните руско-турски сблъсъци, в Петербург са разполагали например с богат информационен масив за етно-религиозната пъстротия на юг от Дунав и със сравнително прецизни сведения за вече оформилите се във времето граници между отделните балкански народи. Интересно е да се отбележи обаче, че в нито един момент, нито Николай I (1825 – 1855) и неговият наследник Александър II (1855 – 1881), нито дори идеолозите на славянофилството не коментират възможните граници, в които при благоприятно развитие на войната, те виждат решаването на българския въпрос, като в редките случаи, когато иде реч за съдбата на българите, се използва по-общата формулировка за евентуална автономна българска област по примера на Сърбия, Влашко и Молдова, без да се уточнява обаче в какви конкретни граници би могло да се случи това.

Един от малкото примери за начина, по който по-изявените възрожденски дейци от средата на XIX в. са си представяли териториалната рамка на Третата българска държава, откриваме в многобройните и пространни записки на одеския българин Никола Палаузов (1819 – 1899). Още през лятото на 1853 г. той категорично и ясно заявява, че българското пространство започва от Дунав и достига

на юг до Солун и Кавала, на югозапад – до Охрид, на изток – до Черно море, а на запад – до р. Тимок². В тези именно граници Палаузов си представя възстановената българска държава и във всички последвали официални изложения до един или друг висш руски чиновник той последователно защитава историческите права на българите над споменатите територии.

3. Третата възможна употреба на понятието *граница/и* в контекста на избраната от мен тема отнасям до осмислянето на Кримската война като знаков маркер за „цивилизационните граници“, в които са се намирали нашите предци към средата на XIX в.

Сред изследователите на възрожденската епоха има консенсус относно общата изостаналост и забавеността в историческото развитие на българите през XVIII в. и първата половина на XIX в. спрямо постиженията на Новото време. Проследявайки темповете и характера на модернизационните процеси в балканските провинции на Османската империя, мнозина специалисти отбелязват ролята на Кримската война като катализатор на промените, като особен принос в тази насока имат проучванията на Иван Шишманов, Михаил Арnaudов, Николай Генчев, Румяна Радкова, Мария Тодорова, Райна Гаврилова, Иван Русев, Светла Янева. Всички споменати, а и много други автори разкриват различните възможности и канали, по които българите могат и осъществяват контакт със съседните и по-отдалечените европейски народи и успешно усвояват и се учат от вече постигнатото от тях.

До началото на 50-те години на XIX в. обаче тези контакти имат или опосредствен характер, или пък засягат ограничени социални групи и едва войната, особено след настаняването на френските и на английските експедиционни корпуси в българските земи през 1854 г., открива реални възможности за пряк, и то продължителен досег с „другата“ Европа. Не смятам за необходимо да преповтарям познатите на всички тук присъстващи специалисти белезите, по които лесно можем да разпознаем влиянието на европейската цивилизация в ежедневието на подвластното българско население – и в иновациите в инфраструктурата с изграждането на първите телеграфни връзки, и в популяризирането на фотографията, новостите в областта на медицинското обслужване, на предприемачеството, на модата, на маниерите на хранене и на поведение и т.н., и т.н.

Процесите на преоткриване и на взаимно опознаване в годините на Кримската война имат обаче двупосочен характер. Войната наистина дава реален шанс на българите да „прекратят“, макар и все още твърде плахо, отвъд границите на своя балканско-ориенталски свят, но множество документални свидетелства ни предоставят великолепната възможност да проследим и обратния процес – този на чуждата рецепция на българите и на българското; чуждото осмисляне и разбиране на българската действителност и на българските проблеми. Всеки войник от английските и френските съюзнически войски ще отнесе в дома си ярък, трудно изличим спомен за преживяното по българските земи. Всяко френско или англий-

2 Барсов, Н. Тридцателетие деятельности Одесского Болгарского Настоятельства (съ 1854 – 1884 гг.) и материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, 1895, с. 37.

ско семейство, платило с живота на своя баща, съпруг, син или брат цената на „голямата“ политика, също ще запомни българите и българските земи. За жалост, тъкмо този поглед, погледът на „другите“ към нас, е слабо изследван и продължава да бъде предизвикателство пред професионалната ни гилдия. Откъслечните публикации по тази тема разкриват нелицеприятни за възрожденските ни предци оценки и мнения и само задълбочените проучвания на значителните по обем, но непознати за българските историци, масиви от съюзническите на Портата военни сводки и разузнавателни доклади, журналистически репортажи, дипломатическа или лична кореспонденция биха могли да ни обяснят мотивите за критичните и иронични забележки и коментари на френските и английските войници и офицери по адрес на местното българско население. Общото в тези коментари, особено когато иде реч за манталитети, за култура или за стопански просперитет, е категоричното ситуиране на българите като част от Ориента, като част от едно общество, в което азиатското все още има превес над европейското.

Без да влизам в ролята на съдник доколко основателни или не са тези оценки, не може да не се признае, че тъкмо последователната и твърда позиция на Париж и Лондон е в основата на постигнатото на Виенската конференция през 1855 г. решение на петте велики сили за поемане на ясни ангажменти от страна на Високата порта за реални реформи в Османската империя. Тези именно ангажменти довеждат и до изготвянето на Хатихумаюна от 18 февруари 1856 г.

„Bulgarian Borders“ in the Context of the Crimean War (1853 – 1856)

Plamen Mitev

The Crimean War (1853 – 1856) is seen as an important marker in the scientific and popular literature on the Bulgarian Revival. Not surprisingly the leading processes in the economic, social, cultural and political development of the Bulgarian society are presented as „before“ and „after“ the Crimean War. The three possible „uses“ of the war as a kind of „margin“ are studied in the text: the chronological, the geographic and political, as well as the civilizational. The main conclusion which can be reached in the analysis of all known facts about the life of Bulgarians in the period 1853 – 1856 was that in the context of „Bulgarian XIX century“ a more correct „margin“ is not the war itself, but the *Hatt-i Hümayun* from February 1856.